

1980-ci illər tatar romanlarında milli yaddaş

Mehman Həsənli

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: mehman.hesen@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-3036-2646>

Annotasiya. Geniş coğrafi arealda yaşayan türk xalqlarının ədəbiyyatlarında roman janrının yaranıb inkişaf etməsi XIX əsrin ikinci yarısından etibarən baş vermişdir. Tatarıstanın coğrafi mövqeyi, roman janrının daxili spesifik xüsusiyyətləri burada təşəkkül tapan nəsr nümunələrinin məzmun və formasına təsir etmiş, Şərq düşüncəsi, sufi-fəlsəfi ideyaları, habelə məsnəvi tərzli Qərb roman forması ilə qovuşması nəticəsində XIX əsrin ikinci yarısında tatar maarifçi düşüncəsini ifadə edən nəsr əsərləri meydana çıxmışdır. 1980-ci illərdə tatar nəsrinə və roman janrına ciddi paradigma dəyişikliyi ilə üz-üzə qalmış, həm forma, həm də məzmun komponentlərində transformasiya prosesləri getmişdir. Sovet imperiyasının çöküşünün labüdlüyü digər aparıcı türk xalqlarında olduğu kimi, tatar ədəbiyyatında da milli düşüncənin güclənməsinə şərait yaratmışdır. Araşdırmada tatar nəsrinin 1980-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq sonlarına doğru dəyişmə prosesləri Rəfkət Kərəminin “Quş uçuşu yüksəkliyi”, “Qarğılı dövrlər”, Nurixan Fəttahın “İdil çayı axır”, “Fit çalan oxlar” (“Çavuş oxları”), Ayaz Qilyazovun “Balta kimin əlində?” və İbrahim Salahovun “Kolıma məhkumları” romanları əsasında tədqiqatə cəlb edilmişdir.

Açar sözlər: tatar ədəbiyyatı, repressiya, roman, “Kolıma məhkumları”, transformasiya

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 12.03.2024; qəbul edilib – 27.03.2024

National memory in Tatar novels of of the 1980s

Mehman Hasanli

Doctor of Philosophy in Philology, Associate professor
Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS
E-mail: mehman.hesen@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-3036-2646>

Abstract. The emergence and development of the novel genre in the literature of Turkic people lived over a wide geographical area happened from the second half of the 19th century. The novel emerged in Tatar literature that had an exceptional place in the development of the Enlightenment movement towards the end of the 19th century. The geographical location of Tatarstan and the unique rules of the novel genre have affected the content and form of the examples created here; and prose works expressing the thought of the Tatar enlightener arose as a result of the combination of Eastern thought, Sufi-philosophical ideas and the Masnavi style with the Western novel form in the second half of the 19th century. Tatar prose and novels incurred a serious paradigm shift in 1980s and transformation processes took place in both form and content components. The inevitability of the collapse of the Soviet empire led to the strengthening of national thought in

Tatar literature, as in other leading Turkic people. The changes in Tatar prose from the beginning to the end of the 1980s is studied on the basis of the novels such as “Bird's-Eye View”, “The Cursed of Times” by Rəfkət Karami, “The Volga River Flows”, “Whistling Arrows” by Nurikhan Fettah, “Whose Hand Holds the Ax?” by Ayaz Gilyazov and “Kolyma Prisoners” by İbrahim Salahov.

Keywords: Tatar literature, repression, novel, “Kolyma Prisoners”, transformation

Article history: received – 12.03.2024; accepted – 27.03.2024

Giriş / Introduction

1980-ci illərdə SSRİ-nin tərkibində olan türk xalqlarından biri kimi, tatarların ədəbiyyatında tarixi şəraitin diktəsi ilə forma, məzmunca dəyişikliklər özünü göstərməyə başlamışdır. İmperyanın zəifləməsi və çöküşünün labüdlüyü şəraitində yaranan yeni demokratik mühit tatar romanının məzmununda transformasiyalara səbəb olmuş, janrın özünüifadəsində müəyyən keyfiyyət dəyişikliyi doğurmuşdur. “1980-ci illərin ikinci yarısından etibarən partiyanın rolu zəifləməyə və tatar ədəbiyyatının öz istiqaməti olan milli fikrə yönəlmələr artmağa başladı” [6, s.61].

Qeyd olunan on illik dövr ərzində tatar ədəbiyyatında ciddi dəyişikliyin, transformasiyanın izlərini görə bilərik. Sovet dövrü tatar ədəbiyyatında sosialist realizmi metodu ciddi əsaslarla və geniş şəkildə tətbiq edilmişdir. 1980-ci illərin ortalarına qədər, demokratik axınların kəfiyyət qədər güclənməsinə rəğmən tatar nəsrində

ideoloji məzmun hələ də aparıcı rol oynamaqda idi. Buna baxmayaraq, on illiyin sonlarına doğru nəsrə, xüsusən də romanda milli məzmun baxımından dəyişmələr müşahidə edilmişdir. İnsanın fərdi psixoloji dünyasına yönələn əsərlər yazılmağa başlanmışdır. 1930-cu illərdə törədilmiş amansız repressiya və ümumilikdə sovet rejiminin mahiyyəti ilk dəfə bu dövrdə yazılmış romanlarda bütün cəhətləri ilə əks olunmuşdur. Tatar alimi, akademik Daniya Zaqidullina yaranan ədəbiyyatı neorealist və ya klassik realist ədəbiyyat adlandırır: “Tatar ədəbiyyatında klassik realizmin inkişafı sosialist realizminin çöküşü ilə başladı. Belə ki, XX əsrin sonlarına doğru klassik realizmə dönüş baş verdi və bunu əvvəlki klassik realizmin funksiyalarına qayıtdığı üçün, bizim fikrimizcə, “neorealizm” və ya “yeni realizm” kimi adlandırmaq olar” [6, s.41].

Əsas hissə / Main Part

Tatar nəsrində qeyd olunan iki xəttin qovuşma nöqtəsində yerləşən, həm sosialist realizmi, həm də yeni realist ədəbiyyatın prinsipləri əsasında əsərlərini qələmə alan ən tanınmış yazıçılardan biri Rəfkət Kərəmidir. Rəfkət Kərəminin 1980-ci illər yaradıcılığında qeyd etdiyimiz hər iki xəttin izlərini görə bilərik. Onilliyin əvvəlində nəşr olunan “Quş uçuşu yüksəkliyi” romanında (1982) sosialist ideyalar, öz əməyi, zəhməti ilə göyün üzərinə yüksəlməyin mümkünlüyü tərənnüm edilir. Romanda müsbət qəhrəmanlar və onların qarşısında olan mənfi tiplər iştirak edirlər. Başlıca ideya isə əməyin tərənnümüdür. Hər iki cəbhəni fərqləndirən xüsusiyyət, onların keyfiyyətini müəyyən edən cəhət də əməyə olan münasibətdir. “Biz bənnalar quş-

larla birlikdə göylərdə çalışırıq. Təkcə cismimiz deyil. Ruhumuz da göylərdə olmalıdır” [7, s.312].

Rəfkət Kərəminin 1989-cu ildə nəşr olunmuş “Qarğılı dövrlər” romanı repressiya mövzusunda həsr olunmuşdur. Müəllif bir ailənin timsalında repressiyanın gətirdiyi dəhşətləri təsvir etmişdir. Motaqir və Musamir ikinci övladlarının doğuluşunu gözlədikləri bir vaxtda onların qapıları da döyülür. Daha sonra on illik sürgün və həbs dövrü başlayır. Müəllif sadə insanların timsalında dövlət tərəfindən törədilən dəhşətin miqyasını təsvir edir.

Ümumilikdə tatar nəsrində 1980-ci illərin sonlarına doğru başlayan transformasiyanın mahiyyətini ifadə edən əsas amil milli özünü-

dərklə bağlı idi. Tatar xalqının milli varlığı, tarixi keçmişi və XX əsrin əvvəllərində Ayaz İsxakinin “İnkiraz” romanında yazdığı kimi, varolma mücadiləsi bu dövr romanının əsas istiqamətlərindən birini təşkil etmişdir. 1980-ci illərdə tatar nəsrində orta q türk tarixi keçmişini ifadə edən roman nümunələri meydana çıxmağa başladı. Qeyd olunan istiqamətin tatar nəsrində əsasını tanınmış tatar nasiri Nurixan Fəttah qoymuşdur. “İdil çayı axır” (1969) və “Fit çalan oxlar” (Çavuş oxları”) (1982) romanlarında müəllif türk tarixinin qədim səhifələrinə müraciət etmişdir. Roman yaradıcılığından öncə tarixi-lingvistik araşdırmalar apararı Nurixan Fəttah tatar dilini, tarixini və etnoqrafiyasını ümumtürk kontekstində götürərək tədqiqatə cəlb etmişdir. Apardığı lingvistik tədqiqatlar nəticəsində “Uzaq keçmişin əks-sədası”, “Şəcərə” əsərlərini meydana qoyarı Nurixan Fəttahı Çin mənbələrində bəhs olunan Hun imperiyası, onun qüdrətli hökmdarları Teoman və Mete xaqarı haqqında faktlar maraqlandırmışdır. “Fit çalan oxlar” (Çavuş oxları”) romanı bu mövzuda aparılan çoxsaylı tədqiqatların (L.Qumilyov, N.Buçirin) və müəllifin öz düşüncələrinin nəticəsində ərsəyə gəlmişdir.

“Fit çalan oxlar” (Çavuş oxları”) romanında, adından da göründüyü kimi, hadisələr eradan əvvəl, qədim Hun dövləti dövründə baş verir. Fit çalan ox və çavuş oxu eradan əvvəl Hun imperatoru Mete xarı ordusunda tətbiq edilən silah növü olmuşdur. Yüngül metal və ya ağacdā hazırlanan bu oxdan ordunun hərəkət istiqamətini təyin etmək üçün istifadə etmişlər. Romanda müəllif tarixi faktların izi ilə gedərək təkcə tatarların deyil, ümumilikdə türk varlığının keçmişinə işıq salmağa çalışmışdır. Romanda Teoman xaqarının oğlu Mete öz ordusunda ilk dəfə tətbiq etdiyi fit çalan oxlar vasitəsilə Çinə qalib gəlməyi bacarmış, uzun müddət onları öz təsirində saxlaya bilmişdir. Nurixan Fəttah tarixə işıq salmaqla yanaşı, bu tarixin fonunda gələcəklə bağlı da öz mesajlarını oxuculara ötürür. Metenin kəşfi olan fit çalan ox onu əsas rəqibləri ilə mübarizədə qalib etmiş və nəticədə Orta Asiyada uzun müddət hökmranlıq edən qüdrətli dövlətin formalaşmasına təminat yaratmışdır. Romanın adındakı fit çalan ox mövcud tarixi situasiyada simvola çevrilərək tatarların gələcəyini, onun varlığı uğrunda mücadiləni də kodlaş-

dırmaqdadır. Nurixan Fəttahın “Fit çalan oxlar” romanı 1980-ci illərdə yeni transformasiya keçirən tatar romançılığının mühüm istinad nöqtələrindən birini təşkil etməkdədir. “*Tarixi faktları, bədii obrazları, adət-ənənələrin üzvi birləşməsinə, sintezinə nail olmaqla müəllif tarixi roman janrını yeni zirvələrə yüksəltməyə müvəffəq olub. Əsər klassik tarixi romanın milli nəsrində ifadəsi baxımından tatar ədəbiyyatında mühüm yer tutmuşdur*” [8].

Nurixan Fəttahın romanlarından sonra Muxaqit Həbibullinin “Kubrat xarı” romanı tatar tarixi romançılığının növbəti uğurlu səhifəsini təşkil etməkdədir. Romanda VII əsrdə Bulqar-Xəzər münasibətlərindən bəhs olunur.

1980-ci illər sovet işğalına məruz qalmış türk xalqlarının romançılığında repressiya mövzusu aktuallıq qazanmağa başlayır. 1930-cu illərdə aparılan amansız ölüm siyasəti, yüz minlərlə insanın günahsız yerə ölümə, sürgünə göndərilməsi bu ağrıyı yaşamağa məhkum edilmiş hər bir xalqın fikrində, düşüncəsində dərin izlər buraxmışdır. Bu faciənin nəsrində ifadəsi 1980-ci ildə böyük qırğız yazıçısı Çingiz Aytmatovun qələmə aldığı “Gün var əsrə bərabər” romanı ilə başladı. Atasını bu amansız repressiyada itirən və uşaqlığını, gəncliyini ata axtarışları ilə keçirən yazıçı ilk fürsətdə onu narahat edən mövzuda əsər yazdı. Aytmatovun qələmə aldığı Abutalıb Kutubbayevlə bağlı hadisə türk xalqları romançılığında repressiya mövzusunda yazılmış əsərlərdən biri kimi böyük dəyərə malikdir. Bu roman digər xalqlarda repressiya mövzusunda yazılacaq əsərlər üçün bir cığır funksiyasını icra etmişdir.

Böyük maarifçi hərəkətin nəticəsində yaranan Kazan məktəbi, intellektual inkişafına görə fərqlənən tatarlar repressiyayı ən ağır, fəci şəkildə yaşayan xalqlardan biri olmuşdur. Məqsəd təkcə sovet rejiminin adlandırdığı kimi, keçmişlə bağlı milli-ideoloji yönümlü olmayıb, xalqın intellektual kəsiminə qarşı yönələrək onların varlığını yox etmək, silmək idi. “*30-cu illərin anoloqu olmayan repressiya kabusu təkcə istedadlı, vətənpərvər adamları tragik şəkildə həyatdan, sevdiyi sənətindən ayırmadı (bu, maddi, statistiklərin hesablayacağı itkidir), həm də on minlərlə oxuma və yazma savadı olmayan adamları belə ağuşuna alaraq xalqın şüurunu dəyişdi, onu tərəqqidən saxladı, mənəviyyata,*

tarixi-etnik düşüncəyə ağır zərbə vurdu (bunu isə artıq statistiklər heç cür hesablaya bilməzl!). Neçə-neçə bədii düşüncə, mənəvi-əxlaqi dəyərlər məhv oldu, nəticədə ən böyük ziyanı xalq çəkdi. O xalq ki, onun adı ilə bu təmizlənmə “alqışlandı”, “satqınların”, “xalq düşmənləri”nin mühakiməsi “tələb edildi”. Bunu isə hər hansı bir fərdin kimisə satmasının, yaxud danos yazmasının üzərinə qoymaq olmaz. Bunu bütövlükdə sistemin, hakimiyyətin, avtoritar rejimin adına yazmaq lazım gəlir” [2].

Görkəmli tatar yazıçısı İbrahim Salahovun qələmə aldığı “Kolıma məhkumları” romanı təkcə tatar ədəbiyyatında deyil, geniş mənada bu faciəni yaşamış türk xalqlarında repressiya mövzusunda yazılmış böyük dəyərə malik nəsr nümunəsidir. Müəllifin “Bir tatar ziyalısının sürgün xatirələri” adlandırdığı romanın baş qəhrəmanı, təhkiyəçisi müəllifin özüdür. İbrahim Salahov öz başına gələn dəhşətləri, özü ilə birlikdə tatar ziyalılarının, fikir adamlarının repressiya dövründə yaşadıklarını avtobiografik səpkidə qələmə almışdır. İbrahim Salahov bir çoxlarının öldürüldüyü, digərlərinin həbs edilərək sürgündə ölümə məhkum edildiyi bu dəhşətli müddətdən sağ çıxmağı bacarmış və həbsdən qayıtdıqdan sonra öz xatirələrini yazmağa başlamışdır. 1956-1981-ci illərdə hissə-hissə yazılmış olan “Kolıma məhkumları” romanı yalnız 1980-ci illərin sonlarına doğru, sovet imperiyasının dağılmasına az qalmış işıq üzü görmüşdür. “...1981-ci ildə (24 il ərzində) “Kolıma hekayələri” ərsəyə gəlir. Təbii ki, bu zaman belə bir əsərin nəşrini düşünmək belə təhlükəli idi (Roman kitab halında ilk dəfə 1989-cu ildə Tatarıstanda çap olunmuşdur)” [1, s.121].

Repressiyanın əsas funksiyası hər hansı inqilab əleyhinə fəaliyyət göstərmək, keçmişdə milli dövlət uğrunda mübarizə və bu kimi başqa ittihamların alt qatında xalqda qorxu yaratmaq, onları düşünməkdən, fikir yürüdə bilməkdən məhrum etmək, Çingiz Aytmatovun da yazdığı kimi manqurt nəsil formalaşdırmaqdan ibarət idi. Mühacirətdə yaşamış görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri Ceyhun Hacıbəyli “SSRİ-də ziyalılar” məqaləsində 1930-cu illərdə sovet rejiminin siyasi mahiyyətini sovet aliminin Almaniyadan gəlmiş professorla göz yaşları içərisində etirafında təqdim etmişdir: “Bizim mətbuatın yazdığı, alimlərimizin dediyi heç şeyə inanma-

yan: biz, sadəcə, öz rollarını ifa edən aktyorlar və biz, qulağımıza nə pıçıldayırlarsa, onu təkrar edirik, səhnə arxasında isə Lubyankadan (QPU-nun yerləşdiyi küçə) olan naqanla silahlanmış rejissor durub aktyorun improvizə etməsinə nəzarət edir. Biz pyesin bütün mətnini olduğu kimi deməliyik, əks təqdirdə, bizi ən azı aclıq və daha pis cəzalar gözləyir...” [3]

“Kolıma məhkumları” romanının qəhrəmanları inqilabın irəli sürdüyü, həmin ideyalarla yüksələn insanlardır. Onların həbs olunması üçün hər hansı ideoloji səbəb ola bilməzdi. İbrahim Salahov özü və həbsxanadakı digər yoldaşları inqilabın 20 illiyi münasibətilə “dünyanın ən ədalətli konstitusiyası – Stalinin” onları əfv edəcəyinə inanırlar: “...yoldaş Stalin bizi bu vəziyyətdə qoymaz” [4, s.42].

Həbsxanada qərribə şəkildə, adlarının baş hərflərinə uyğun olaraq dindirilən, bu zaman amansızcasına döyülən kamera yoldaşlarının sovet hökumətinə sonsuz inanclarının təsviri müəllifi repressiya dəhşətinin daha dərin qatlarını, amansızlığını göstərməyə imkan yaratmışdır. Məhz sonsuz inandıqları, dəyər verdikləri şəxs onlara rəhm etməyərək amansız cəzanı vermişdi. Həbsxanada ideologiyanın yetişdirdiyi və bu sistemə dərinədən inananların cavabsız sualları gerçəklik fonunda üzə çıxır: “Niyə bu qədər gerçək kommunistləri, sovet hökuməti üçün savaşımış insanları həbsxanalara doldururlar? Yoxsa, indi ara qarışıb və hökumət inqilab əleyhdarlarının əlinə keçib?” [4, s.54]

“Kolıma məhkumları” romanının avtobiografik səciyyəsi təkcə bir ədib olaraq İbrahim Salahovun deyil, ümumilikdə onun görüb ünsiyyət qurduğu, həbsxana və sürgün taleyi yaşadığı böyük bir tatar ziyalı nəslinin faciəsinin bədii mətnə ifadəsidir. Romanda İbrahim Salahovla birlikdə həbs olunan onlarla tatar ədəbi-ictimai xadiminin portreti, onların ölümdən öncəki son söhbətləri oxuculara təqdim edilmişdir. Böyük tatar ədibi Əlimcan İbrahimovla həbsdən əvvəl, yubileyi ərəfəsində olan həyəcanlı görüşü, tatar gənclərindən Q.Nəcəminin və digərlərinin həbsxana taleyi “Kolıma məhkumları” romanında öz əksini tapmışdır.

Gənc yaşda görkəmli tatar ədibi Əlimcan İbrahimova məktub apardığı üçün ittiham olunaraq həbs edilən İbrahim Salahovun həyatı Pleten həbsxanasından başlayaraq Sibirə, Kolıma

həbsxanasına qədər gedib çıxır. Müəllif avtobiografik səpkidə rejimin törətdiyi insanlığa sığmayan amansızlıqları romanda geniş şəkildə əks etdirmişdir.

1980-ci illərdən qırx il öncə baş verənlərə qayıdan, onları xatırlayan müəllifin əsərdə istifadə etdiyi yarımbaşlıqlardan biri “Tanrı yurdunda” adlanır. İbrahim Salahov və həbs olunanların bir qismi xeyli müddət məhz Tanrının evi olan kilsədə saxlanılmış, orada amansız işgəncələrə məruz qalmışlar. Müəllif Tanrının evinin də işgəncə naminə istifadə edildiyini vurğulamaqla, baş verənlərin hər hansı çərçivəyə sığmadığını göstərir. Digər dəhşətli bir məqam isə “Ana səsi” adlanan hissədir. 1938-ci ildə Ufa dəmiryolu stansiyasında qarşılaşdığı qaraçı qadınının körpə uşağının zorla əlindən alınması və qatar hərəkət edərkən qadının inilti səslərinin özünü asmaqla kəsilməsi rejimin bütün insani keyfiyyətlərini itirməsinin göstəricisidir.

Müəllif F.Dostoyevskinin də həbsdə qaldığı Tobolsk həbsxanasından sələfinin “Ölü evdən qeydlər” romanını xatırladır. Mövcud vəziyyətin F.Dostoyevskinin təsvir etdiyindən daha acınacaqlı olduğunu qeyd edir: “*Bəli.... Fyodor Mixayloviçin qaldığı öncəki həbsxana cənnətimiş...*” [4, s.131]

“Xalq düşmənləri”nə qarşı irəli sürülən 58-ci maddəyə görə, onlara qarşı hər yerdə olduqca amansızlıqla davranmışlar. Müəllif ailəsinə yazdığı və böyük həyəcanla, səbirsizliklə cavabını gözlədiyi məktublarını bir ildən sonra öz çantasında tapır. “*Dayan, çəkmələrin içində bəzi kağızlar. Birini qaldırıb silkələdim, kağızlar töküldü. Məktublar. Böyük ehtimalla evdən gəlirlər. Paylamağı çatdırmayıblar. Sevincimdən ilk məktubu cəld əlimə alıb ünvanına baxanda gözüm qaraldı, yerə çökdüm. Öz məktubum! Atama yazdığım məktub. Cəld ikinci çəkməni silkələdim. Ondan da məktublar düşdü. Mənim məktublarım! Qış boyunca yazılmış. Cavab gətirəcək məktublar!*” [4, s.161]

Həbsdə olarkən onu həyata bağlayan, ümidlərini canlı saxlayan insanlardan biri sevdiyi Zeytünə olur. Həbsxanada onunla görüşə hazırlaşır, öz-özünə danışır. Lakin bu ümidlər günün birində puç olur. Zeytünə görüşə İbrahim Salahovun həbs olunmasına səbəbkar olan Fazillə birlikdə gəlir və məlum olur ki, Fazilin bu xain-

liyinin əsasında Zeytünəni ələ keçirmək durmuşdur. “...sevdiyim qızın xəyanəti mənə çox üzdü. Yemək yemək istəyirəm. Düşünməkdən, utanmaqdan başım çatlayır. Harada və kimə taleyimdən şikayətlənməli?” [4, s.103]

Romanda Azərbaycanla, Qafqazla bağlı məqamlar da vardır. O, həbsxanada fürsət düşən kimi Bestujev-Marlinskinin “Amalat bəy” əsərini oxuduğunu qeyd edir. Qafqaza sürgün olunan, Dərbənddə İsgəndər adı ilə məşhurlaşan, Mirzə Fətəli Axundzadənin Puşkinə həsr olunmuş “Şərq poeması”nı rus dilinə tərcümə etmiş yazıçı Bestujev-Marlinskinin “Amalat bəy” əsəri onun “Qafqaz povestləri” silsiləsinə daxildir.

Pleten həbsxanasından başlanan ağır və işgəncəli həbs həyatının son dayanacağı Sibirdə Kolima düşərgəsi olur. Ağır qızılaxtarma işlərinin nəticəsində İbrahim Salahov dizdən aşağı bir ayağını itirməli olur. Ömrünün on ilini ağır işgəncələr altında həbsdə keçirən yazıçı itirilmiş illərinə görə dərin təəssüf hissi keçirir. “On il! İyirmi altı ilə otuz altı arasındakı qızıl illər”. Gəncliyimin ən gözəl, ən həyat dolu, ən müqəddəs günləri! Onlar bu iki qapı arasında qaldı. Niyə?” [4, s.278]

Nəhayət, 1948-ci ildə həbsdən azad olub geri dönəndən sonra İbrahim Salahovun azadlıqda “repressiyası” başlayır. “Xalq düşməni” ittihamını üzərində daşıyan yazıçıdan hər kəs uzaq qaçmağa, onunla yad adam kimi davranmağa çalışır. Hətta sonda doğma atası belə onun evindən getməsinə istəyir.

Repressiya burulğanı başlanan dalğanın zaman baxımından miqyası üzərindən on il keçməsinə, ağır həbs, sürgün həyatından əlil qayıtmasına rəğmən, yenə də onun yaxasını buraxmır. Ən doğma adamları, ailə üzvləri ondan üz döndərirlər. Yalnız bu şərəf başçılıq edən Stalinin ölümündən sonra digər günahsız qurbanlar kimi, İbrahim Salahov da bəraət alıb öz normal həyatına geri qayıda bilir. “Kolima məhkumları” repressiyanın mahiyyətini ifadə edən ən yaxşı nəsr nümunələrindən biridir. Heç şübhəsiz ki, bunun əsas səbəbi romanın hər hansı kənar müşahidəçilər tərəfindən deyil, birbaşa iştirakçısı tərəfindən yazılmasında idi. Təsadüfi deyil ki, Xalq yazıçısı Anar “Nəsrin fəzası” məqaləsində dünya müharibəsindən bəhs edərkən bu barədə əsər yazmış müəlliflərin doğum tarixlərini xüsusi olaraq vurğulayır. Hadisələrin

bədii mətnə inteqrasiyası baxımından bu amil olduqca vacibdir. Repressiya mövzusu ilə bağlı analogiya aparsaq, görürük ki, Yusif Səmədoğlu “Qətl günü” romanını eşitdiyi xatirələr (doğum tarixi: 1935-ci il), Çingiz Aytmatov “Gün var əsrə bərabər” və “Çingiz xanın ağ buludu” əsərlərini uşaqlıq müşahidələri (doğum tarixi: 1928-ci il) əsasında yazıb. İbrahim Salahovun romanı isə kənar müşahidənin deyil, birbaşa yaşantıların bədii proyeksiyasıdır. Hadisələrin dəhşəti real faktların təxəyyülü üstələməsinə səbəb olmuşdur. Müəllif təxəyyüldən çox da istifadə etmədən, sadəcə, gerçək olanları cəmiyyətə çatdırmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur. İbrahim Salahovun şəxsi həyatının, yaşadıklarının “Kolıma məhkumları” adı altında təqdimatı və bu təqdimatın fərdi deyil, geniş tatar ictimai fikrinin, türk dünyasının marağını özünə cəlb etməsi bu hekayədə milyonlarla insanın birləşməsi ilə bağlıdır.

İbrahim Salahovun “Kolıma məhkumları” romanı bir tatar ziyalısının, ədəbi-ictimai fikir adamının repressiya faciəsinə ucaldığı monumental sənət əsəridir. 1980-ci illərdə türk xalqları nəsrində aktuallaşan repressiya mövzusunda yazılmış bədii nümunələr içərisində İbrahim Salahovun “Kolıma məhkumları” romanı avtobioqrafik səciyyəsi, hadisələrin bütün mahiyyəti ilə daha əhatəli təsviri baxımından seçilir.

“Kolıma məhkumları” romanı təkcə məzmun etibarilə deyil, həm də formasına, təhkiyə strukturuna görə də tatar nəsrində fərqli, yeni yolun başlanğıcı kimi xarakterizə oluna bilər. 1960-cı illərdən sovet miqyasında başlanan yeni nəsrin tatar ədəbiyyatında ən böyük ifadəsi məhz İbrahim Salahovun “Kolıma məhkumları” romanı olmuşdur. “İbrahim Salahovun “Kolıma məhkumları” romanı 1960-cılar nəslini yeni postrealist kontekstdə ifadə edən ilk təcrübəsi, nümunəsi idi” [6, s.69].

1980-ci illər tatar romanında kəskin satirik məzmun, siyasi motivlər qabarmağa başlayır. Ayaz Qilyazovun “Balta kimin əlində?” (1988-1989) romanı bu zaman kəsimində yazılmış tatar ədəbiyyatının ən kamil örnəklərindən biridir. Sovet ideologiyası və idarəetməsinin yalan və saxtakarlıq üzərində qurulmasını “Balta ki-

min əlində?” romanı kəskin mahiyyəti ilə göstərməkdədir. Ayaz Qilyazov 60-cılar nəslinin tatar ədəbiyyatında ən görkəmli nümayəndələrindən biridir. Milli fikirlərinə görə, “Sovetə qarşı fəaliyyət və təbliğat”da günahlandırılaraq həbs edilən, beş il (1950-1955) Qazaxıstanda sürgün həyatı yaşayan Ayaz Qilyazov 1960-cı illərdə ədəbiyyata gələrək öz hekayə və povestlərini yazmağa başlayır. Həbs zamanı rejim rəhbərliyinin amansızlığı, eyni zamanda orada qarşılaşdığı sadə insanların yüksək mənəvi keyfiyyətləri onun yaddaşında silinməz izlər buraxır. Ayaz Qilyazovun 1988-1989-cu illərdə qələmə aldığı “Balta kimin əlində?” romanı kəskin siyasi mahiyyəti ilə diqqəti cəlb edir. Yazıçı sovet rəhbərliyində təmsil olunan, rejimin vəzifə verdiyi bəzi şəxslərin yaşayış tərzini, əxlaqı ilə onların dilindən təbliğ olunan ideyaların kəskin ziddiyyət kəsb etdiyini açıq şəkildə təsvir edir. Romanın sonunda, Nəcib Nurqaliev əllərində qırmızı bayraqlarla şüarlar səsləndirən bu cür şəxsləri görəndə gülməyini saxlaya bilmir. Nəticədə həbs olunaraq amansız işgəncələrə məruz qalır.

Romanda qarşıdurma iki tərəf arasındadır. Onlardan birincisi, Nəcib Nurqaliev yaxşı təhsil almış, çalışdığı işdə əməyi ilə yüksəlmiş dürüst bir insandır. İkinci tərəfi isə şəhər bələdiyyəsinin sədri İvan İvanoviç, kolxoz sədri, Nəcibin qardaşı Sabit, İzil Lətifov və digər vəzifəli-lər təmsil edirlər. Nəcib digər vətəndaşlar, şəhər adamları kimi, sadə bir həyat sürür. Yazıçı bu həyatın heç də asan olmadığını Nəcibin timsalında göstərmişdir. Keçirdiyi xəstəlikdən sonra işini itirən Nəcib olmazın əzablar çəkir, aclıqla, yoxsulluqla üz-üzə qalır. Romanda təsvir edilən sarı ev ölkədə aclığın, yoxsulluğun simvoluna çevrilir. Müəllif bunun əksinə olaraq, digər tərəfin varlı yaşayışına diqqət çəkir. Eyni zamanda onların şəxsi keyfiyyətlərində olan qüsurlar bu var-dövlətin heç də əmək, zəhmət hesabına başa gəlmədiyinə işarədir. “Bir tərəfdə çətin şərtlərlə duruş gətirməyə çalışanlar, digər tərəfdə isə heç nəyi əskik olmayan, əllərində balta tutan vəzifəli-lər. Aşağıdan yuxarıya doğru vəzifənin gücünə görə, baltanın böyüklüyü və itiliyi də dəyişməkdə idi” [5, s.100].

Nəticə / Conclusion

1980-ci illər tatar nəsrində ciddi paradigma dəyişikliyi keçirmiş, qısa zaman kəsiyinin olmasına baxmayaraq, onilliyin birinci yarısı ilə ikinci yarısında yaranan mətnlər həm məzmun, həm də forma baxımından bir-birindən fərqlənmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi, tatar ədəbiyyatında uzun illər sosialist realizmi prinsipləri hakim olmuş, Xruşov istiləşməsinin təsirləri yalnız 1980-ci illərdə ədəbiyyatda öz əksini tapmağa başlamışdı. Neorealist və ya klassik realist ədəbiyyat kimi xarakterizə olunan 1980-ci illər tatar nəsrinin sonrakı inkişafı üçün ciddi təmələ çevrildi.

Sovet işğalına məruz qalan digər türk xalqları kimi, tatarlar da baş verən transformasiya prosesində keçmişə, əsrin əvvəllərindəki ədəbiyyatın milli-maarifçi zəmində inkişafının qırılma nöqtəsinə qayıtmalı oldular. Təbii ki, xalqın başına gətirilən fəlakətlər, xüsusən repressi-

ya kimi dəhşətli qırğın bu dövr ədəbiyyatının diqqətindən kənar qala bilməzdi. Baş verən dəyişikliyin izlərini Rəfkət Kərəminin yaradıcılığı nümunəsində aşkar görmək mümkündür. Belə ki, müəllifin 1982-ci ildə işıq üzünə çıxan “Quş uçuşu yüksəkliyi” romanı ilə 1989-cu ildə çapdan çıxmış “Qarğışlı illər” əsəri arasında ideya-estetik baxımdan kəskin fərqlər vardır. Birində sovet ideologiyası tərənnüm edilirsə, digərində repressiyanı törədən imperiyaya qarşı nifrət ifadə olunmaqdadır. Repressiya mövzusunda İbrahim Salahovun müəllifi olduğu “Kolıma məhkumları” romanı yeni tatar nəsrinin manifesti olmaqla bərabər, ümumilikdə türk xalqları ədəbiyyatında repressiya mövzusunda yazılmış ən ciddi nəsr nümunələrindən biri kimi böyük əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat / References

1. Axundova, M. (2019). Tatar ədəbiyyatında repressiya mövzusu (İbrahim Salahovun “Kolıma məhkumları” əsəri əsasında). *Filologiya və sənətsünaslıq*.
2. Əhmədov, B. (2013, aprel 29). *Ədəbiyyat və repressiya; xarakteri, genezisi və yanaşma meyilləri*. Bu avangard.net: http://www.avangard.net/index.php?action=static_detail&static_id=55058 mənbədən tapılıb
3. Hacıbəyli, C. (2017). SSRİ-də ziyalılar. Mənbə: C. Hacıbəyli, *Seçilmiş əsərləri* (ss. 333-353). Bakı: Elm.
4. Salahov, İ. (2013). *Kolıma məhkumları*. Konya: Kömen Yayınları.
5. Гыйләжев, А. (2008). *Балта кем кулында?* Казан: Татарстан китап нәшрияты.
6. Загидулина, Д. (2018). *Татарская поэзия и проза рубежа XX-XXI веков. Эстетические ориентиры и художественные поиски*. Казан: Татарское книжное издательство.
7. Рафкат, К. (1999). *Очар кошлар белән янәшә*. Казан: Татар китап нәш.
8. Хайрутдинова, Р. (2007). ОСОБЕННОСТИ ЛИЧНЫХ ИМЕН И НАЗВАНИЙ В ИСТОРИЧЕСКОМ РОМАНЕ НУРИХАНА ФАТТАХА “СВИСТЯЩИЕ СТРЕЛЫ”. *ВЕСТНИК ТГПУ*.

Национальная память в татарских романах 1980-х годов

Мехман Гасанли

Доктор философии по филологии, доцент

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА

E-mail: mehman.hesen@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-3036-2646>

Резюме. Происхождение и развитие романного жанра в литературе тюркских народов широкого географического ареала приходится на вторую половину XIX века. В литературу татар, занимающих среди тюркских народов исключительное место в развитии просветительского движения, роман пришёл в конце XIX века. Географическое расположение Татарстана, внутренние специфические закономерности романного жанра оказали влияние на темы и формы сформированных здесь образцов прозы, и в результате слияния восточного мышления, суфийско-философских идей, вида месневи с формами западного романа во второй половине XIX века на арену вышли прозаические произведения, отражающие татарское просветительское мышление. Татарская проза, роман в 1980-е годы вплотную оказались в парадигме серьёзных изменений в процессах трансформации компонентов формы и содержания. Неизбежный крах советской империи способствовал усилению в татарской литературе, как и у других ведущих тюркских народов, национального мышления. К исследованию привлечена динамика изменений с начала и вплоть до конца 1980-х годов на основе романов «Высота птичьего полёта», «Проклятые времена» Рафката Карами, «Течёт река Идил», «Свистящие стрелы» («Стрелы офицера») Нурихана Фаттаха, «В чьих руках топор?» Аяза Гильязова, «Узники Колымы» Ибрагима Салахова.

Ключевые слова: татарская литература, репрессия, роман, «Узники Колымы», трансформация